

Я. ГОЛОБОРОДЬКО

ХУДОЖНЯ ПАРАДИГМАТИКА ДОБИ**Людина і соціум у творах Олексія Васильківського**

В українському літературному просторі гідно репрезентований тип митця, що поєднує в собі амплуа власне письменника та вченого. Це, можливо, один з ідеальних типів творця, у якому синтезуються іпостасі художника й інтелектуала, хист образного світовідчуття, світовираження та аналітика духовно-мистецьких явищ. До такого типу митців належав і Олексій Васильківський — прозаїк і професор, творча діяльність якого припала на середину і другу половину ХХ ст.

Олексій Трохимович Васильківський народився 30 березня (за старим стилем — 17 березня) 1913 р. у селі Царичанці, що розташоване на терені нинішньої Дніпропетровщини. Його духовний шлях був тісно пов'язаний із художнім словом, науковими студіями та вищою школою.

1935 року Олексій Васильківський закінчив Дніпропетровський університет. Під час війни він, як і чимало інших майбутніх письменників, перебував на фронті. У повоєнні роки захопився літературною діяльністю, написав і надрукував низку прозових книжок.

З кінця 50-х років Олексій Васильківський активно працює у сфері літературознавчих студій: досліджує проблеми поезії, концептуальні та жанрові особливості поетичного світу, зосереджує увагу на аспек-

тах поетичного розвою 20-х років ХХ ст., пише численні статті, монографічні дослідження. У 1981 р. він захищає докторську дисертацію, професорує в Донецькому університеті. Головним у його діяльності стає науково-педагогічне осмислення динаміки художньо-образного слова.

Останні роки письменник і вчений провів у Донецьку, де й завершив свій земний шлях 29 травня 1990 року.

Період, коли Олексій Васильківський увійшов у літературу (кінець 40-х—перша половина 50-х років) узвичаєно зараховують до найскладніших, найдраматичніших моментів розвитку українського мистецтва, зокрема літератури (Навіть фантазмагорійні 30-і на цьому тлі виглядають дещо «освітленіше»: на них ще падав ренесансний відблиск 20-х років). Проте цей украї-

© ГОЛОБОРОДЬКО Ярослав Юрійович. Доктор філологічних наук. Завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Херсонського економіко-правового інституту. Завідувач кафедри українознавства Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (Херсон). 2008.

несприятливий час став ще одним щаблем розвитку українського художнього слова. Серед художніх досягнень цього періоду — елегійно-панорамний і стилістично довершений роман Олесь Гончара «Таврія» та психологічна драма Юрія Яновського «Дочка прокурора».

Незважаючи на важку духовну атмосферу, часто не сумісну із самою сутністю творчості, у цих «алітературних» умовах українські письменники продовжували працювати і зробили чимало для збереження та розвою національного художньо-образного слова. Літературні твори кінця 40-х — першої половини 50-х асоціюються зі старими фільмами, що, попри нескладну, гранично прозору й однозначну концепцію, відрізняються талановитою постановкою, відточеними сценами, блискучою і відшліфованою акторською грою, виразною операторською роботою, тобто характеризуються високорівневою кіностилістикою.

У літературному русі першої половини 50-х років ХХ ст. Олексій Васильківський виступив з повістями, серед яких виділяємо «Живий потік», що побачила світ у Києві 1955 року.

«Живий потік», за сучасними мірками і характеристиками, — це роман, у якому насамперед передано дух і мелодіку яскравого українського слова. Він вирізняється майстерною композицією, цікавими сюжетними деталями, легким, невимушеним стилем оповіді, рельєфно прописаними картинами, насиченими інтонаційними фарбами, жвавими, безпосередніми діалогами, цікавими психологічними нюансами та спостереженнями. У творі чимало інтер'єрно-побутових малюнків, відтворено соціодуховний інтер'єр і етико-поведінкові канони порубіжжя 40–50-х років. Виробничу проблематику й аспекти, притаманні тогочасній вітчизняній прозі, зображено в переплетенні з інтимно-духовними колізіями, родинними стосунками.

Повісті «Живий потік» властива сформована культура письма. З відчутною виразністю вона постає в пейзажних візерунках і картинах, що ними щільно рясніє текстова фактура («Даль, немов гаптована сонячними променями, тремтіла, переливалась, іскрилась»; «Уже падав присмерк, і тільки прозорі хмарки, рівні і довгі, як покоси на лузі, ще ледь жевріли в глибині неба»; «І над усім тим, на бузковому небосхилі, тремтливо яскравою квіткою горіла вечірня зірка»; «Ще зовсім недавно небо було зеленавосинім, без єдиної хмаринки, і білі, холодні зірки, як сніжинки, тріпотіли в ньому, а вже зараз воно стало білясторожевим — як і сніги на землі; і хмарки невідомо звідки взялися — теж рожевобілі, круглі — і полетіли швидко, легко, немов граючись наввипередки»; у повітрі «ледь відчутно струмували запахи полиню, стерні, чебрецю і ще чогось такого, чим дихає тільки широкий степ ранньої осені»). Майстерно виписані й портретні характеристики, які готують, супроводжують, а інколи й коментують дії та вчинки персонажів («Дівчині було не більше сімнадцяти років. Вузькі прорізи карих очей, маленький кирпатий ніс. Повні рожеві губи, здавалося, ледве стримували глузливо-співчутливу посмішку»; «Інженерові було років за сорок. Худе, давно не голене обличчя, тонкі бліді губи, гостре підборіддя. В маленьких очах, що глибоко сховалися під острішкуватими бровами, — вираз вічної настороженості і заклопотаності...»).

Характери «Живого потоку», хоча і змальовані з урахуванням естетичної стилістики своєї доби, здебільшого висвітлюють абсолютно життєві домінанти. Вони емоційні й прагматичні, сповнені внутрішньої пафосності, життєвої обережності та виявів цинізму, вони самозахоплені та схильні до критичного погляду, живуть мріями про кар'єру, самовіддачу і добробут. Вони, з одного боку, повнокровно і рельєфно відбива-

ли специфіку свого часу, а з другого — виражали одвічні й незмінні людські устремління.

Помітним здобутком Олексія Васильківського стала повість «Горлице моя...», створена в середині 60-х, вийшла в Донецьку окремою книжкою 1967 року. Це досить непересічний твір, що має зовнішній (очевидний) та внутрішній (прихований) плани і як будь-який ґрунтовний текст потребує ретельного, аналітичного прочитання.

За своїми зовнішніми прикметами ця повість досить органічно вписувалася в літературний процес 60-х років ХХ ст. Вихідною в ній слугувала характерна для тодішньої прози фабульна ситуація: молодий герой (якого звати Сергій Гончаренко, інженер-будівельник за фахом) після закінчення інституту готується приступити до роботи. Психологічна колізія початку твору заснована на тому, що Сергій мріє про масштабну і резонансну діяльність на престижних будівельних об'єктах, щоб максимально самореалізуватися й утілити свої проекти вдосконалення і поліпшення навколишнього життя. Натомість він одержує призначення до Горлиці — непомітного села, яке зовсім не вписувалося в його наснажені й дещо романтичні уявлення.

Подієвий простір твору якраз і формують приїзд Сергія до Горлиці, де він знайомиться із ситуацією, що склалася в селі з будівництвом, і процес входження героя в реалії «живого життя», що, врешті, й спричиняється до його інтелектуально-психологічного і світоглядного розвою.

Прихований план повісті засновано на зображенні зіткнення Сергія Гончаренка з «живими», «неприбраними» проблемами буття і на критичному осмисленні навколишніх реалій. Гострота зіткнень посилюється ще й тим, що головний герой — максималіст, натура безкомпромісна, із самостійним і самотутнім мисленням, діяльна,

життєве кредо якої втілено в такій думці, сформульованій у річищі розмовної лексико-інтонаційної культури: «То на якого ж біса ми живемо на світі, якщо бути тільки свідками ?..».

Внутрішній план повісті Олексія Васильківського досить багатий на критичне зображення дійсності кінця 50-х — першої половини 60-х років ХХ століття, що, безсумнівно, свідчить про сміливість і проникливість письменницького погляду. Гострі судження або міркування критичного гатунку про навколишню реальність містяться переважно в діалогах, що їх активно ведуть персонажі, викладаючи власне бачення тодішнього буття і шукаючи виходу з непростих ситуацій. У повісті «Горлице моя...» репліками найрізноманітніших за ієрархічними ознаками персонажів, які репрезентують і керівні, і «виконавчі» прошарки, окреслено й охарактеризовано широке коло проблем радянської дійсності.

З-поміж них особливою «крупноплановістю» виділено такі: природа і сутність психології «централізованого» суспільства («Нас не питають, є техніка чи нема, а вимагають: будуй, план виконуй»); суперечлива природа державних настанов і вимог («З одного боку, мовляв, хазяйнуй з розумом, дивися наперед, а з другого — план давай, план»); імперативний і неефективний стиль керівництва господарчими процесами («А як з тою кукурудзою, що на цілині? — Згоріла. Хотіли ж ми баштан спробувати, так ні: сій кукурудзу... Від вас же, з району наказали»); вияви елементарно нерационального господарювання («Ні, я й зараз тобі скажу: даремно ми взялися за ті піски. Убухкали працю, добрива... А земля, де можна було взяти врожай, лишилася без добрив. Це ж безглуздя»); непродуманість організації виробничого процесу («Ми за сто кілометрів возимо цеглу, замість того щоб по-справжньому налагодити виробництво своєї. Ми без кінця перекидаємо лю-

дей з об'єкта на об'єкт, бо не маємо змоги на весь робочий день забезпечити їх матеріалами...»); типові виробничі негаразди і прорахунки («Всюди і всього треба, а його не вистачає», «Оце так поря-адочки! Послали штукатурити — а там ні вапна, ні піску, ні води...», «А на одному місці багато не зробиш: матеріалів не вистачає»); нестача професіоналів і працівників високого рівня («У нас справді більше всяких підсобників, ніж фахівців...»); психологія бездумного виконання і виконавця («План будівництва, як і всі інші вказівки згори, — наказ, і ми, як солдати, мусимо їх виконувати без заперечень»); формалізоване ставлення до роботи, до власної праці («Виходить, для звіту працюємо... Щоб не лаяли. А далі ж що буде?»).

У художніх реаліях повісті важливим є те, що критично оцінює дійсність не тільки Сергій Гончаренко, який узагалі відзначається норавливим і бунтівним характером, але й представник партійної номенклатури — секретар райкому Бровченко, якому належить відверте й гостре узагальнення: «Розумно господарювати й досі не навчилися. Наша біда». І він же, Бровченко, досить-таки прямо висловлюється на адресу найвищого керівництва і своїх попередників-колег із «райкому»: «Ось у нас у Мотузянівці. Споконвіків були чудові заплавні луки. По дві отави косили. А Сагайдак переорав, посіяв кукурудзу. І виріс осот... І звинувачувати його нема підстави: була вказівка згори та й з райкому... Підіймали цілину! І підняли. Навіть перевиконали. За те ще й у газеті похвалили... А для чого? Яка з того користь ?..». Критичний пафос пронизує всю текстову фактуру повісті «Горлице моя...», що дозволило авторові з аналітичною вдумливістю наблизитися до змалювання і відтворення фундаментальних засад радянської системи.

Хоча, на перший погляд, у повісті репрезентовано чимало суто виробничих питань

і проблем, проте вони пройняті й насичені такою життєвою гостротою, що саме це — гострота об'єктивно виписаних колізій — і нині надає творові свіжого художнього звучання.

У повісті «Горлице моя...» чимало художнього фактажу, сцен, малюнків, що передають життєві реалії такими, якими вони були і залишаються у своїй достеменній правдивості. Так, письменник викладає одну з характерних виробничих ситуацій, яка подана зі знанням прикмет й особливостей національної психології і ментальності: «Дійшла до Тараса Петровича чутка, буцімто небіж його, Калістрат, вдався до найзухвалішого обману. Буцімто частину будівельних матеріалів, які об'єднання постачає в Мотузянівку для коровника, той привласнює для колгоспних потреб, а мулярів використовує не за призначенням». З'являються на сторінках повісті й ситуації, де розповідається про хабарі та «ліві» операції, до яких вдаються її персонажі: «Я вам скажу.., я вам скажу: тільки підмастити декого — і все з'явиться, як по щучому велінню. І без начальства», — говорить Дюдюк, оприявнюючи одну з життєвих філософій, що нею послуговується низка дійових осіб твору.

У повісті подано замальовки бюрократичних звичаїв і психології, себто безплідних ходінь по кабінетах, у фрагменті, коли Сергій Гончаренко приїжджає за матеріалами, необхідними для продовження будівельних робіт. Прозаїк зображує сцени, як, прийшовши спочатку до Антона Антоновича, головний персонаж невдовзі потрапляє до інших представників бюрократичної касти: «Іван Іванович теж вислухав, поставивши навіть кілька додаткових запитань, і послав Сергія до Василя Степановича. Нарешті той уже порадив іти просто до Петра Дем'яновича, як найбільш компетентного». Критична парадигма зображення життєвих реалій охоплює дедалі ширший суспільний

простір, стаючи атрибутивною рисою художніх особливостей твору.

Повість Олексія Васильківського прикметна тим, що в ній фактично відбито авторитарні засади попереднього суспільного устрою, за якого цілком закономірним є те, що один з керівників району дидактично й імперативно промовляє Сергієві Гончаренкові, фактично протиставляючи політику «державоцентризму» культурі «людиноцентризму»: «Інтереси держави — ось моя найперша турбота. І тут потурати всяким примхам не годиться. Анархії ми не допустимо. План — це закон, і зривати його виконання ми не дозволимо нікому. Ясно?». Текст твору, точніше, його діалоги, а ще точніше, репліки його персонажів, свідчать про взаємозв'язок авторитарності з адмініструванням, що він (цей взаємозв'язок) також належав до визначальних підвалин і ознак радянського суспільного устрою («До вашого відома, будівництво в нашій країні — це не приватна справа Горлиці чи... якоїсь там Іванівни, Степанівни. Це справа державна, планова. Той проект і кошторис до нього затверджено в вищих інстанціях, він уже вписаний у всякі плани, постанови, звіти... Ви про це подумали?»). Своїми окремими висловленнями характеру твору говорять про свій час і його основні якості значно більше, ніж це, можливо, передбачав письменник. Утім саме це і становить феноменальну сутність природи художнього мислення.

У повісті «Горлице моя...» розгорнуто низку конфліктів, провідний із-поміж яких — протистояння між Сергієм Гончаренком із головою райвиконкому Солодким, на боці якого і «другий секретар райкому товариш Гаєнко». У дев'ятому розділі відбувається розмова молодого будівельника із Солодким, який відверто тисне на свідомість і волю якості Сергія («І виконати це вважайте своїм партійним обов'язком»). А на запитання Сергія «Це що: настанова райко-

му партії?» голова райвиконкому відповідає: «Так, я висловлюю думку і членів бюро. Зокрема товариш Гаєнко просто обурений...». Письменник підкреслює, що навіть попри такий тиск Сергій Гончаренко категорично відмовляється прийняти бік районного керівництва й однозначно це декларує: «Ні, я так не зроблю, Володимире Петровичу. Як собі хочете, а я не згоден», — відповідає він Солодкому, на що голова райвиконкому відреагував з максимальною відвертістю: «Як?.. З думкою райкому не згодні? — підвівся й Солодкий. — Виженемо!».

З різноманітними виявами та формами тиску стикається не лише правдошукач і правдоборець Сергій Гончаренко, але й інші персонажі повісті. Тиск здійснюється і на ще одну непоступливу натуру — на духовно самодостатнього й надзвичайно людяного Шевчука, який не поспішає виконувати «вказівки зверху», а завжди має свою думку, передусім намагаючись турбуватися про односельців. У одній із розмов із Гончаренком він не без іронії зізнається: «На мене вже чимало собак навішано. І за зрив будівництва, і за поставки... — Бачачи, що Сергій не розуміє, Максим Павлович пояснив: — Бачиш, наша артіль повністю продала зерно державі за планом, а з області дають команду: перевиконати! Ну, і з району вимагають, звичайно. А ми на правлінні вирішили: дамо колгоспникам, засиплемо насіння, фураж і вже потім лишки знову продамо. А як же інакше?.. І з продажем м'яса так само; нам велять: давай свинину! А ми кажемо: нехай ще трохи поросята підроснуть... Як бачиш, багато чим завинив».

Внутрішньо незалежний Шевчук, якого доля зводила із Сергієм ще раніше й однодумцем якого поступово стає молодий інженер після зіткнення Гончаренка із Солодким, коли Сергій відмовився виконати вказівки районного начальства, повідомляє йому: «А мене, братіку, мають на бюро рай-

кому викликати. Хочуть дати прочухана, як сказав Солодкий». Проте письменник підкреслює, що ані молодого Сергія Гончаренка, ані зрілого Максима Павловича Шевчука не вдалося упокорити, що Сергій належить до наполегливих характерів, незламних навіть після парттиску, що він і після цього продовжував дотримуватися своїх поглядів: «В думках бачив свою будівельну установу по-справжньому міцною: з сучасною технікою, з індустріальними методами роботи, із застосуванням нових матеріалів... Всі свої міркування й пропозиції намагався обґрунтувати найточнішими економічними підрахунками, для чого довелося переглянути чимало книг і документів». Образ молодого інженера, турботливого, уважного до інших, до підлеглих, автор замислив як альтернативу бюрократичній та авторитарній адмінсистемі.

У процесі свого розвитку конфлікт «Гончаренко — Солодкий», який і без того не сприймався як локальний, остаточно виходить за межі цієї цілком антитетичної пари персонажів, набуваючи рис світоглядної узагальненості. Майстерність прозаїка в тому, що він залучає до цього конфлікту здебільшого всіх помітних дійових осіб твору, серед яких немало тих, хто обіймає керівні посади різних рівнів, — досвідченого Тараса Петровича Тополенка, авторитарного Косогона, хитрого Калістрата Миновича Сагайдака, розважливого й самокритичного Бровченка та ін.

Письменник постійно зацентровує увагу на складності життєвих колізій, стосунків, що супроводжують розвиток і діяльність його персонажів. Причому він то вдається до прямих оцінок дійових осіб повісті, то уникає будь-якої однозначності, наголошуючи на суперечливій природі конкретних ситуацій і взаємин. За концепцією твору, життя власною своєю природою випромінює складність, суперечливість і неоднозначність ситуацій, у яких опиняються ге-

рої, про що розмірковує Сергій Гончаренко після важливої розмови з Бровченком, у якій він виклав основні свої міркування й сумніви щодо проблем, які його хвилюють: «Мовчав і Сергій. Те, що сьогодні вилилося в цю розмову, гризло його часто, бо ніяк не вкладалося в засвоєні схеми й уявлення. В інституті, доки вчився, — все здавалося ясным, а ось при зіткненні з життям — переплуталося...».

У своєму творі Олексій Васильківський упритул підійшов до окреслення конфлікту розумної особистості із системою, зобразивши і механізми «ламання» людської психіки, які застосовувала тоталітарна система. І хоча згодом на бік Сергія Гончаренка стає перший секретар райкому Бровченко, і провідний конфлікт переходить у річище «консервативного» й «сучасного» керівників, у річище антиномії «Бровченко — Солодкий» та відповідно протилежних стилів управління, що було загалом притаманно вітчизняній літературі кінця 50-х — початку 60-х років ХХ ст., усе-таки відчуття глибокої та багатоаспектної критики, яка об'єктивно містилася в художніх реаліях твору, залишається в ньому чи не найголовнішим.

Духовний простір повісті «Горлице моя...» не обмежується соціопсихологічною проблематикою і роздумами про реальний стан речей та суспільних явищ. У сюжеті твору важливе місце належить й інтимним колізіям, що з плином дії починають відігравати чимраз помітнішу структурно-композиційну роль. У повісті Олексія Васильківського розроблено два основні інтимні мікросюжети: «Сергій Гончаренко — Ольга» та «Сергій — Марина», до останнього з яких час від часу залучається лінія-образ кон'юнктурного журналіста Віктора Гуральського. Прагнучи життєвої правдивості, себто відтворення неоднозначності й внутрішнього драматизму життя, письменник не спрощує стосунки в площині «чоло-

вік — жінка», подаючи їх у вимірі реальних складнощів.

Олексій Васильківський докладно зображує непросту еволюцію почуттів Сергія, який, покохавши Ольгу, старшу за нього й фактично одружену, хоча вона і не жила зі своїм чоловіком, починає дедалі більше симпатизувати Марині, обдарованій дівчині з вокальними здібностями. Прозаїк не змальовує однозначного розв'язання інтимних перипетій життя своїх персонажів, проте заключними сценами твору досить очевидно натякає на продовження перспективи «Сергій — Марина».

Повість «Горлице моя...» написано виразною, лексично багатогою і соковитою мовою, що немовби дихає природною «українськістю». У творі чимало пейзажів, змальованих майстерно, виразно, одухотворено. Так, на початку повісті подано міський пейзаж, інкрустований відчутними романтичними інтонаціями: «Рідне місто широке, безкінечним розсипом вогнів розкинулося внизу, глухо зітхаючи віддаленим шумом вулиць і площ. Тремтливі заграви ... над заводами раз у раз обливали горизонт багряним саявом, а ближче, над самим Дніпром, що теж тремтів і переливався відображеними вогнями, зрідка просковзувала миготлива громовиця і погримував грім. Тягло прохолодою недалекого дощу; листя яворів, що сягали аж до п'ятого поверху, жадібно ловили ті подихи і збуджено перешіптувалися...»

Основним видом пейзажу в повісті Олексія Васильківського виступає традиційний — фрески, малюнки і картини природи, які лейтмотивом проходять крізь усю текстову канву. Письменник тонко відчуває стан і настрої природи, її характер і чуттєву спрямованість, її образну і колористичну тональність: «Хороші літні вечори в придніпров'ї. Ще не встигне впасти присмерк, як від Дніпра і з левад, мов пас-

ма шовкової, напівпрозорої пряжі, починає стелитись туман. І темні віти столітніх верб, і силуети тополь мовби ледь здіймаються над землею і вирушають у тихе плавання — на всю ніч, аж до перших променів сонця. І тиша тоді залягає надо всім, — здається, що над усім світом, — і лиш невтомне сюрчання коників, що плином пливе з широких степів, тремтить у ній однією безнастанною струною...». Письменник виявляє та передає мелодіку природи, проникливо відчуваючи її ліризм і елегійність, неосяжність і безкінечність, вивершеність і духовність.

Або ще один пейзажний малюнок, пов'язаний з мотивом Дніпра, який немовби символізує повнокровність і насичену динаміку життя: «Внизу відкрився Дніпро — широкий у цьому місці, відкритий вітрам і неозорому небу. З першого погляду навіть важко було сказати, де більше ясної синяви — в річковому розливі чи в небесній глибині. Сповнений сонцем простір аж сліпив очі. Вітерець, мало відчутний у вибалках та шелюгах, тут гуляв вільно, спінуючи вершечки хвиль і вигинаючи прибережні тополі. Чайки, поблискуючи крилами, то стрімко злітали вгору, то припадали до самої води, не в силі подолати вітрових струмів...». Соковитість мови твору посилюється ще й напрочуд живою, розкутою мовою персонажів, у якій прозоро звучать розмовні інтонації, що додають мовленню дійових осіб безпосередності й переконливості.

Олексій Васильківський був чутливим письменником, який тонко відчував художньотворчі струмені й джерела мови і мовлення, який уважно, вдумливо ставився до осмислення потреб і проблем навколишнього життя, який у мистецтві найбільше поцінував правдивість, об'єктивність, психологізм і своєю творчістю утверджував ці константи мистецького мислення.